

שערי ירושלים לפי אלמקדסי והגניזה הקאהירית

מבוא

תיאור ירושלים בידי הגאוגרף הערבי אלמקדסי הוא המקור החשוב ביותר להכרת העיר במאה העשירית.¹ הוא מציין פרטים רבים שאינם מוכרים ממקורות אחרים, ובין השאר יש בתיאורו רשימה של שערי העיר. כמה מהזיהויים של השערים השונים עדיין נתונים בוויכוח ודנתי בהם בעבר.² התעודות ההולכות ומתפרסמות מן הגניזה הקאהירית הן מקור חדש לליבון סוגיה זו; החומר הטופוגרפי הטמון בהן מוסיף ידע רב, ונראה לי שיש בהן חיזוק לטענותי הקודמות. לפיכך אני מבקש לבדוק זיהויים שנדונו בעבר לאור התעודות הללו ולראות אם יש בהן כדי לפתור חילוקי דעות באשר לזיהוי השערים.³

אלמקדסי תיאר את כל שערי העיר. שלושה מבין השערים, הפונים למזרח העיר, לצפונה ולמערבה, מצוינים בסוף הרשימה בסדר זה: באב אריחא, באב אלעמוד, באב מהראב דאוד. הזיהוי של שערים אלו עם שערים בני ימינו המצויים בכיוונים אלו: שער האריות (= באב אריחא), שער

1 לתיאור שערי ירושלים שם ראו: שמש א'דין אבו עבדאללה מחמד בן אחמד בן אבו בכר אלבנאא א-שאמי אלמקדסי, כתאב אחסן איתקאסים פי מערפת אלאקאלים, מהדורת דה חויה, לידן 1967³, עמ' 167.

2 על הזיהויים של שערי ירושלים לפי אלמקדסי ראו: D. Bahat, 'Les portes de Jérusalem selon Mukaddasi. Nouvelle Interprétation', *RB*, 93 (1986), pp. 429-435.

3 תרגום התיאור של אלמקדסי ראו: אלמקדסי (לעיל, הערה 1); Al-Muqaddasi, *The Best Divisions for Knowledge*; Mukaddasi, *Description of Syria (Including Palestine)*, tr. G. Le Strange (*PPTS*, 3), London 1896, p. 38.

שכם (= באב אלעמוד) ושער יפו (= באב מחראב דאוד), מקובל על הכול ומעולם לא הוטל בו ספק, מה גם שבמקורות האחרים בני התקופה מצוין רק שער אחד בחומות בשלושת צדי העיר. לעומת זאת חמשת השערים הבאים ברשימה מהווים בעיה קשה לזיהוי, והם, לפי הסדר: באב צהיון, באב א־תיה, באב אלבלאט, באב ג'ב ארמיא, באב סלואן. גי' לה סטרנג' תרגם לאנגלית את תיאור ירושלים של אלמקדסי ובכלל זה את שמות השערים שזיהוים בעייתיים: שער ציון, שער המדבר (על שם מדבר אלתייה של סיני) או שער התועים, שער הארמון או החצר (המרוצפת, ד"ב), שער בור ירמיהו (חצר המטרה, ד"ב) ושער השילוח.⁴

שלא כחוקרים אחרים אני מניח שאלמקדסי תיאר את השערים בסדר גאוגרפי נכון.⁵ הוא מנה אותם כנגד כיוון השעון, התחיל בדרום וסיים במערב. כמו כן אני סבור כי יש להניח שהשערים לא בהכרח מכוונים בשם המקום שאליו הם מוציאים, כמו למשל שער אריחא, המוביל לכיוון יריחו, אלא יש שערים הנקראים על שם אתר הנמצא בתוך העיר בקרבתם. למשל שער מחראב דאוד, שהוא שמו של מגדל דוד באותה תקופה – השער נמצא בתוך העיר בסמוך לחומה, אבל על אף מיקומו הכניסה אליו הייתה רק מתוך העיר. דוגמה נוספת היא שער העמוד, הנקרא על שם העמוד שהיה בתוך העיר ליד השער הזה; אמנם קשה להניח שהעמוד היה קיים עדיין בזמנו של אלמקדסי, אך אנשי העיר זכרו את מקומו.

החומה הדרומית של ירושלים

כל דיון בבעיית זיהוי חמשת השערים הללו קשור בשאלת תוואי החומה הדרומית של ירושלים בזמנו של אלמקדסי (שתיאורו מתוארך לשנת 985), מפני שברור שכל השערים הללו היו קבועים בחומה זו. אני סבור שבתקופה הביזנטית היו לעיר שתי חומות דרומיות. האחת קצרה, שעברה פחות או יותר בתוואי החומה דהיום. לטענתו של יורם צפריר זו הייתה החומה היחידה בשלהי המאה העשירית,

4 G. Le Strange, *Palestine under the Moslems*, London 1896, p. 213 (הספר נדפס שוב בכיירות בשנת 1965). לתיאור שלם יותר של העיר שפרסם לה סטרנג' ראו בהערה הקודמת. וראו גם: קולינס (שם), עמ' 152-153. לדייונים כלליים על זיהוי השערים ראו: L.H. Vincent & F.M. Abel, *Jérusalem Nouvelle*, Paris 1922-1926, pp. 940-941, בייחוד בעמודה השמאלית של עמ' 940 שם. המאמר האחרון על שאלת הזיהוי ראו: י' צפריר, 'שערי ירושלים בתיאור אלמקדסי: הצעת זיהוי חדשה על פי מקורות ביזנטיים', קתדרה, 8 (תמוז תשל"ח), עמ' 147-155 (להלן: צפריר). המאמר תורגם לאנגלית: Y. Tsafir, 'Muqaddasi's Gates of Jerusalem: A New Identification Based on Byzantine Sources', *IEJ*, 27 (1977), pp. 152-161. צפריר חזר על זיהויו את השערים במאמרו 'הטופוגרפיה והארכיאולוגיה של ירושלים בתקופה הביזנטית', י' צפריר וש' ספראי (עורכים), ספר ירושלים: התקופה הרומית והביזנטית 638-70, ירושלים תשנ"ט, עמ' 281-351. בעמ' 295 הוא שב, פה ושם, ולא במרוכז, להצעתו שבזמנו של אלמקדסי כבר הייתה העיר מצומצמת במידותיה – דבר שלאור הנתונים המובאים כאן אין לקבלו. לעניין הזיהויים שלו ראו את הערתו על שער הנָאָה שם, עמ' 296. ראו גם: מ' גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099), א, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 531-532; י' פראוור, 'לבעיות הטופוגרפיה העירונית של ארץ-ישראל: כיבוש העיר וחומות ירושלים ערב מסע צלב ראשון', ארץ-ישראל, יז [ספר א"י ברור] (תשמ"ד), עמ' 312-432, בייחוד עמ' 312.

5 ראו למשל: צפריר (שם), עמ' 147, הערה 2. סדר זה מסתבר גם מסדר הצגת השערים שזיהוים בטוח, היינו השער המזרחי, הצפוני והמערבי.

בימיו של אלמקדסי.⁶ אך לדעתי במאה העשירית עדיין עמדה על מכונה החומה שנבנתה – או נכון יותר שוקמה (שהרי היא עוברת בתוואי 'החומה הראשונה' של ימי הבית השני) – על ידי הקיסרית אודוקיה; חומה ארוכה זו הקיפה את עיר דוד ואת הר ציון. שתי החומות התקיימו אפוא זו בצד זו במשך תקופה ארוכה, עד שאחת מהן, הארוכה והדרומית מבין השתיים, נהרסה, עם שאר חלקי ביצורי ירושלים, ברעידת האדמה של שנת 1033. רעידה זו מתועדת היטב במקורות: 'ואז באה רעידת אדמה איומה, שמעולם לא נראתה כמותה, ומעולם לא נשמע שדיברו על אחת כמותה, [היא התחוללה] במוצאי יום המישי, העשרה בחודש צפר של שנת 424 [= 10 בדצמבר 1033].⁷ מאחר שלדעתי חומת אודוקיה נהרסה ברעידת אדמה זו ולא קודם לכן, אני חולק על זיהוי השערים של צפרייר.⁸

החומה הקצרה, העוברת כאמור בתוואי הדומה לתוואי החומה הדרומית של ימינו, מוכרת משני מקורות בלבד: מפת מידבא⁹ ותיאורי כיבוש ירושלים על ידי הפרסים בשנת 614.¹⁰ שני המקורות הללו אינם מעידים בצורה חד-משמעית על קיומה של החומה הקצרה, וגם מהממצא הארכאולוגי הקשור בה לא ניתן להכריע בעניין.¹¹

מן ההפירות הארכאולוגיות עולה שבתקופה הפאטמית נבנתה כאן חומה, דהיינו היה צורך

6 שם, עמ' 154-158.

7 דברי אלמקדסי בתרגום של A.-S. Marmardji, *Textes Géographiques Arabes sur la Palestine*, Paris 1951, p. 29. יש כמובן מקורות נוספים רבים אחרים. לרשימה חלקית שלהם ראו: מ' גיל, 'היסטוריה פוליטית של ירושלים בתקופה הערבית הקדומה', 'פראוור (עורך), ספר ירושלים: התקופה המוסלמית הקדומה 638-1099, ירושלים תשמ"ז, עמ' 25. ראו: D.H.K. Amiran, E. Arieah & T. Turcotte, 'Earthquakes in Israel and Adjacent Areas: 100 B.C.E.', *IEJ*, 44 (1994), pp. 260-305. האדמה הנדונה. לפי מאמר זה הייתה סדרה של רעידות, שנמשכה כארבעים יום, והתחקה שבהן הייתה ב-10 בדצמבר 1033.

8 צפרייר (לעיל, הערה 4), עמ' 151.

9 מ' אביזונה, 'מפת מידבא – תרגום ופירוש', ארץ-ישראל, ב [ספר ליה] (תשי"ג), עמ' 129-156. שם נאמר: 'מצפון לה [לכנסיית הר ציון] תיאר האמן שני שערים שדרכם היו באים אל סטיו הכנסייה הצפונית המפורא: ואולי אלה הם שני פשפשים שהיו בחומת העיר ההאדריאנית ועקבותיהם נעלמו?' (שם, עמ' 148). לזיהוי הפשפשים לאחרונה ראו: Y. Tsafir, 'The Holy City of Jerusalem in the Madaba Map', M. Piccirillo & E. Alliata (eds.), *The Madaba Map Centenary*, Jerusalem 1999, p. 161. בדיונו בפשפשים שם צפרייר קובע כי במפה נראים כאן 'קטע של חומת איליה ושני שערי המתחם של כנסיית ציון'. מהגדרה זו קשה ללמוד משהו על שני הפשפשים הללו, אם הם פשפשים בחומת העיר או בחומת מתחם הכנסייה.

10 J.T. Milik, 'La topographie de Jérusalem: Raou: על שפותיו ונוסחיו השונים, *Mélanges de l'Université Saint Joseph*, 37, 7 (1961), pp. 127-189. ההומה הקצרה מסומן שם באות J. הנוסחאות השונות של הטקסטים מובאות שם בעמ' 136-137. חשוב לענייני הדיון במהות שני הפתחים המוהבים הנראים צמוד לכנסיית הר ציון, ראו שם בעמ' 142-143 ובמיוחד בהערה 1. מיליק העלה את האפשרות שמדובר כאן בקטע של החומה ההדריאנית (אם כי כיום אנו יודעים שהיא מאוחרת יותר), שבה שני פשפשים. נראה לי כי זוהי האפשרות היחידה בשל צורת עיצוב מפת מידבא בנקודה זו: שני הפשפשים נמצאים באותו קו ועל אותו קיר או חומה שבה נמצא שער ציון. ראו גם: F.C. Conybeare, 'Antiochus', *EHR*, 25 (1910), pp. 502-517. *Strategos' Account of the Sack of Jerusalem in A.D. 614*, עמ' 515 שם, בתיאור ירושלים בטקסט על כיבוש העיר על ידי הפרסים, נזכרים שערי ציון הקדושה בסדר הבא: הצר השליטים (הפרטורים), הבורות, שער ציון, מזבח הנאה. צד מערב של כנסיית ציון מופיע מאוחר יותר.

11 לעדות הארכאולוגית ראו: צפרייר (לעיל, הערה 4), עמ' 150. אף לא מאחת מן ההפירות המתוארות שם אין ללמוד חד-משמעית על קיום החומה הזאת בתקופה הנדונה.

בתקופה זו 'לרענן' את התוואי הזה.¹² בחפירות הרובע היהודי חשף נחמן אביגד קטע של חומה ובו פשפש, וזהו למעשה הקטע הקדום ביותר של החומה הדרומית של העיר העתיקה של ימינו שנתגלה עד כה. הצלבנים צרו באזור זה על חומת העיר, כשכנסיית הר ציון נמצאת בעורפם. אביגד זיהה חומה זו כחומה צלבנית, הואיל והיא נחתכת על ידי מגדל איובי. אך תאריך זה אינו סביר, מפני שאין כל מקור המצביע כי הצלבנים בנו שום חומה באזור זה של העיר, כמו כן אין הארכיטקטורה של הממצא צלבנית. לפיכך על סמך המקורות ההיסטוריים וההבנה הטופוגרפית יש לתארך קטע חומה זה לתקופת השיקום הפאטמי של חומת העיר בעקבות רעידת האדמה.

הוצעו שני תאריכים אפשריים לביטולה של החומה הדרומית הארוכה – שנת 975, מועד בוואו של הקיסר יוהנס צימיסקס לאזור, ושנת 1033, שבה התחוללה רעידת האדמה שהוזכרה לעיל. לדעתי יש להעדיף את התאריך המאוחר יותר. אלו הקושרים את צמצום ממדי העיר לצימיסקס סוברים שהיה בדעת הפאטמים לקצר את החומה ולהקטין את שטח העיר כדי להקל את ההגנה עליה. צימיסקס, ששלט בשנים 969-976, אמנם ניסה להחזיר את שלטון הקיסרות הביזנטית לאזורנו,¹³ אבל לירושלים לא בא ואפילו לא התקרב. לפי המתואר היה באפשרותו לבוא לארץ־ישראל הודות לבריתות שהיו לו עם מושלי הסביבה כנגד הפאטמים, ששלטו אז בירושלים. הביזנטים אף פעלו לסילוקם של היהודים מירושלים בעזרתם של אותם בעלי ברית מן הסביבה – עד כדי כך היו קרובים לענייניה הפנימיים של העיר.¹⁴ ודאי שלא היו אלה יחסים בין כוח המתעתד לכבוש עיר ובין מי שעלולים להיות נכבשים. מקור אחד, מיכאל הסורי, אף טוען שירושלים נכבשה בידי הביזנטים, אך נראה שאין בכך ממש.¹⁵ אין תיאורים פאטמיים של כיבוש. מכל מקום היעדר תיאורים פאטמיים על התקרבותו של צימיסקס לירושלים מעיד שהפאטמים לא סברו שקיים איום כה רציני על העיר שידרוש שינויים מרחיקי לכת כמו ביטול של חלק מחומת העיר וצמצום דרסטי של שטחה, ולפיכך אין לתלות במסעותיו שינויים גדולים בעיר.¹⁶

העובדה שבצד הדרומי יש בתיאורו של אלמקדסי המישה שערים, שלא כבשלושת הצדדים האחרים של העיר, שבכל אחד מהם יש רק שער אחד, מחזקת את האפשרות שמדובר בחומה הארוכה.

12 להתלבטות באשר למועד בניית החומה ראו: נ' אביגד, העיר העליונה של ירושלים, ירושלים 1980, עמ' 251; ד' בהט, 'המערך הפיזי', פראזור (לעיל, הערה 7), עמ' 36-38. ולעומת זאת ראו: M. Broshi & Y. Tsafir, 'Excavations at the Zion Gate, Jerusalem', *IEJ*, 27 (1977), p. 36

13 גיל (לעיל, הערה 7), עמ' 17-18. לדבריו אף שהביזנטים לא כבשו את ירושלים, הם ניסו להשפיע על האירועים בתוכה על ידי הפעלת בעלי בריתם בעיר. כל תיאורו של גיל מתבסס על מקור אחד, מתיא מאדסה, אם כי יש גיבוי לדברים במקורות מוסלמיים.

14 גיל (לעיל, הערה 4), עמ' 287-288.

15 שם, עמ' 287, הערה 550.

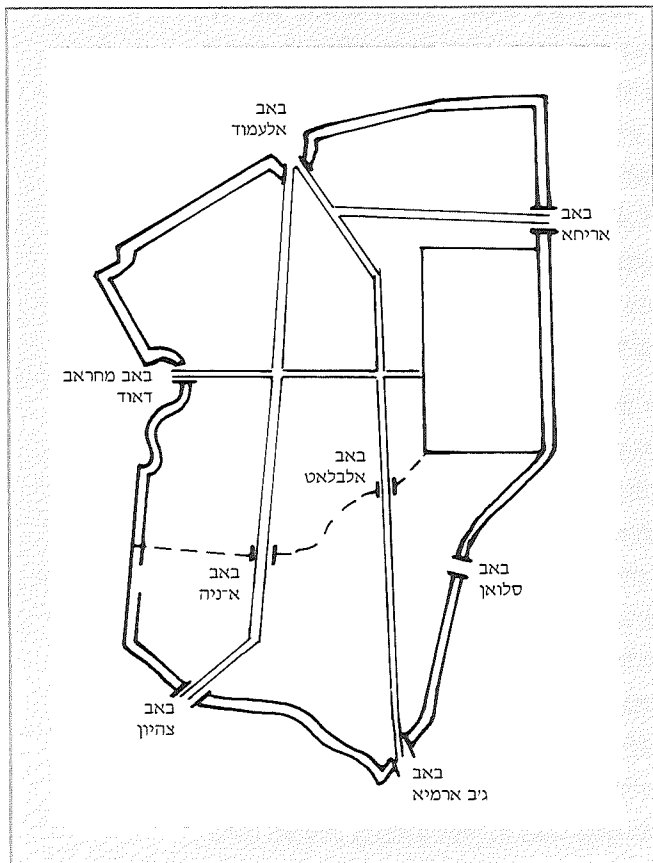
16 כדאי להזכיר שאגל חשב שהאויב שבגללו צומצם אורך חומת העיר היה הקיסר הביזנטי פוקס (610-602); ראו: נוסן ואבל (לעיל, הערה 4), עמ' 940. לדבריהם באותה עת החליט הח'ליף אלעזי לצמצם את תחומי העיר, ואז נעזבה החומה הארוכה. לעניין זה ראו גם: G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, New Brunswick, N.J., 1969, p. 297. גם אוסרוגורסקי ביסס את סיפורו בוואו של צימיסקס לאזור על מתיא מאדסה. לדבריו חשב צימיסקס שאם ימהר להתקרב לעיר עתיד הדבר להסתיים במפלה. וסילייב לא מצא תירוץ להסתלקותו של צימיסקס מירושלים, אלא טען שהוא קטה את מאמציו לערי הצפון לאורך החוף. ראו: A.A. Vasiliev, *History of the Byzantine*

Empire 324-1453, Madison 1952, p. 310

צפריר ניסה להסביר את ריבוי שמות השערים בטענה שהיו אלה שערים כפולים, ושלפי אלמקדסי היה לכל אחד משני פתחי השער שם. אלא שהטענה הזאת מנוגדת לדרכו של אלמקדסי: בתארו את שער הרחמים, שהוא שער כפול, ציין אותו כשער כפול בעל שם אחד בלבד – 'שערי הרחמים'. הוא הדין גם לשער השלשלת, הנקרא אצלו שער דוד, שהוא שער כפול שעד ימינו יש לו שני פתחים שלכל אחד מהם שם משלו – ואף על פי כן מוזכר גם הוא בשם אחד בלבד.¹⁷

שערי החומה הדרומית על פי אלמקדסי

שער סלואן איננו מוכר מן החפירות הארכאולוגיות. הגיוני שהוא היה שער בחומה הארוכה שאפשר לתושבי גבעת עיר דוד לצאת אל המעיין שתחתיהם במדרון הגבעה. בתקופתו של אלמקדסי הייתה שכונת הקראים בכפר השילוח או מעט מצפון לו, אם כי ממקור שפרסם חגי בן-שמאי עולה שהשכונה הקראית הייתה בתוך העיר.¹⁸ גם שכונת היהודים שהתקיימה ללא ספק על גבעת עיר דוד, אם כי לא ברור על איזה חלק שלה, זוהי ממקומה, מפני שצמצום שטח העיר הותיר את השכונה מחוצה לה.¹⁹ אני נדרש כאן למיקומה של שכונת הקראים משום שגם במכתבו של אבון בן צדקה מן הגניזה הקאהירית משנת 1064, כלומר לאחר צמצום שטח העיר, נזכר באב סלואן.²⁰ למרות הנאמר במקור שפרסם בן-שמאי, עדיין נותרו טעמים כבדי משקל לקבוע את מקומה

של השכונה מתוך לחומות העיר, שכן אין בידינו זיהוי משכנע חדש לסמרתקה, לצלע האלף ולקבר

תוואי חומות
העיר לפני
רעידת האדמה
של 1033

17 ראו גם: Nassiri Khosrau, *Sefer Nameh: Relation de voyage*, ed. Ch. Schefer, Paris 1881, p. 155. בטקסט של אלמקדסי נזכרים עוד שערים כפולים הנושאים שם אחד, למשל שערי הנביא, שערי מחראב מרים, שערי השבטים, ואין מקרה של שער כפול בעל שני שמות.

18 ח' בן-שמאי, 'מידע חדש על מקומה של שכונת הקראים בירושלים בתקופה המוסלמית הקדומה', שלם, ו (תשנ"ב), עמ' 305-313.

19 ראו: בהט (לעיל, הערה 12), עמ' 46; J. Praver & H. Ben-Shammai (eds.), *The History of Jerusalem: The Early Muslim Period 638-1099*, Jerusalem & New York 1996, pp. 204-208. הטקסט שפרסם בן-שמאי מופיע שם בעמ' 206, הערה 19. לגבי הממצא הארכאולוגי על גבעת עיר דוד כדאי לציין שבהפירות הארכאולוגיות שנערכו במקום בשנות העשרים נתגלו שרידי שכונה שיייתכן כי הייתה שכונת יהודים. ראו: J.W. Crowfoot, 'Ophel Again', PEQ, 77 (1945), pp. 76-77.

20 גיל (לעיל, הערה 4), ג, עמ' 234, תעודה 500. שם מופיעים: באב ציון ובאב סלואן.

זכריה, שמות המופיעים במסמכים שהוזכרו כאן. גם התיאור שלפיו עברה חומה בין השכונה היהודית ובין השכונה הקראית תורם לביסוס הטענה ששכונת הקראים הושארה מחוץ לחומה.²¹ ברור שתושבי השכונה הקראית היו זקוקים לכניסה נוחה אל העיר, ובכך ניתן חיזוק נוסף להשערה שהיה שער בין שתי שכונות אלו באזור שמעל מעיין הגיתון. לאחר ביטולה של החומה הארוכה נותרו בחומה הקצרה שני שערים בלבד: השער המזרחי נקרא בשם שער סלואן, והמערבי – שער ציון. גם נאצר ח'סרו, שביקר בירושלים בשנת 1047, הכיר שער באזור זה, והוא קרא לו שער העין, 'שממנו יורדים אל מעין סלואן'.²² ברור שהוא תיאר את המזרחי מבין שערי החומה הדרומית הקצרה של העיר, הואיל ולא הזכיר שום שער אחר באזור זה. אני מציע אפוא ששער סלואן היה בחומה הארוכה, מעט מדרום לאתר המוכר כיום כשטח G. על פי זה יש לאתר את ארבעת השערים האחרים. הואיל ולדעתי היו בדרום העיר בזמנו של אלמקדסי שתי חומות, יש להניח שבכל אחד משני הרחובות הראשיים שיצאו מהחומה הקצרה, ושנמשכו עד לחומה הארוכה, היו שני שערים: אחד בחומה הקצרה ואחד בארוכה. מערכת הרחובות באזור שבין שתי החומות מוכרת לנו,²³ ושני הרחובות הראשיים שיצאו משערים בחומה הקצרה הגיעו אל שערים בחומה הארוכה.

שער ג'ב ארמיא (בור ירמיהו) נמצא ממערב לשער סלואן. שמו של השער נובע מן הקרבה למקום שזוהה עם הבור שלתוכו הושלך הנביא ירמיהו (ירמיהו ל"ח, ו). בשני מקורות מהתקופה הביזנטית מתואר מיקומו של הבור שאליו הושלך הנביא. תאודוסיוס תיאר את מקום הבור לאחר תיאור הפרטוריום של פונטיוס פילטוס, שמקומו היה אז באזור רחבת הכותל של ימינו, ששם הייתה בתקופה הביזנטית כנסיית סופיה הקדושה.²⁴ תמונה ברורה יותר מצטיירת מדבריו של הנוסע מפיאצ'נצה. הוא תיאר יציאה דרך קשת שבמקורה הייתה שער קדום לעיר, וצייין: 'שם יש מים עכורים [דהיינו בור מים קדום] לשם הושלך ירמיהו'.²⁵ זוהי עדות ספרותית לחומה הקצרה שעברה בתוך העיר, ושנתרו ממנה רק שרידים, ובהם שרידי שער. בתקופה הביזנטית הייתה זו חומה פנימית ללא חשיבות הגנתית מיוחדת – וכאמור רק אחרי 1033 שימשה חומת העיר – ואכן ניתן להתרשם מהתיאור שהיא הייתה במצב של הרס חלקי. לפי עדותו של הנוסע מפיאצ'נצה ירד מאזור כנסיית סופיה הקדושה דרך שער קדום, רחוב מדרגות לעבר ברכת השילוח. מדובר בתיאור זה באחד משני הרחובות הראשיים שהוזכרו לעיל, אשר יצאו מן השערים בחומה הקצרה ונמשכו לעבר שני השערים שהיו בחומת העיר הארוכה. משלושת התיאורים שהוזכרו

21 ראו הערות 18-20. מהלכה של החומה הארוכה, הדרומית, מוכר היטב. תיאור מדויק של מהלכה ראו: J. Simons, *Jerusalem in the Old Testament*, Leiden 1952, pp. 78ff. סימונס עסק שם בחומה הראשונה של ימי הבית השני מבלי להתייחס לתקופה הנדונה כאן, אך יש כמעט זהות בין החומות של שתי התקופות. ח' בן-שמאי, 'מידע חדש על מקומה של שכונת הקראים בירושלים בתקופה המוסלמית הקדומה', בתוך: שלם, ו, ירושלים תשנ"ב, עמ' 305-313.

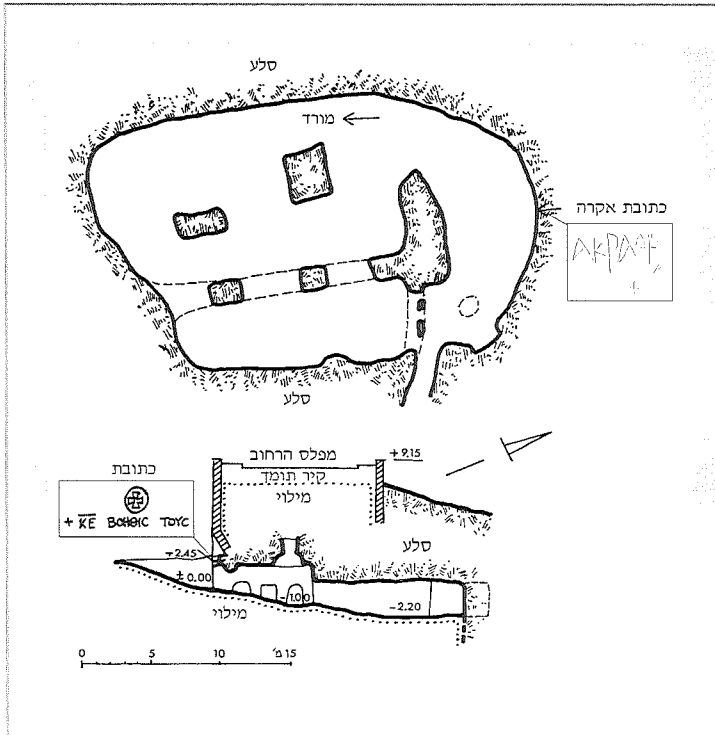
22 נאצר ח'סרו (לעיל, הערה 17), עמ' 86.

23 לתיאור הרחובות כאן ולמה שידוע עליהם מן החפירות הארכאולוגיות שנערכו במשך השנים ראו: M. Broshi, 'Standards of Street Widths in the Roman-Byzantine Period', *IEJ*, 27 (1977), pp. 232-235.

24 T. Tobler & A. Molinier, *Itinera Hierosolymitana et descriptiones Terrae Sanctae*, Osnabrueck 1966 (Geneve 1879), p. 65. ראו גם תרגום לעברית והערות על המחבר: א' לימור, מסעות ארץ הקודש, ירושלים תשנ"ח, עמ' 183 והערה 55 שם.

25 טובלר ומולינייה (שם), עמ' 105; לימור (שם), עמ' 234.

כאן יש להסיק שהבור של ירמיהו נמצא ליד שער האשפות של ימינו, שכן מן השער נמשך רחוב עתיק היורד במדרגות לאזור השילות. מחצבה תת־קרקעית המצויה במקום זה זוהתה עם בור ירמיהו.²⁶

המחצבה דומה בפרטים רבים למערת צדקיהו, אם כי היא קטנה ממנה. ליד משקוף הכניסה יש עיטור של צלב ולידו כתובת האומרת: 'אלוהים, עזור לאלו אשר...', על כן אפשר להניח שהיה זה אתר (עלייה לרגל?) ששימש בתקופה הביזנטית.²⁷

נראה לי שיש לחפש את השער הנושא את שמו של בור ירמיהו לאורך הרחוב המקשר את השער שבחומה הקצרה לשער שבחומה הארוכה ליד ברכת השילות. הרחוב הזה, שיש בו מדרגות, והמגיע בקצהו הדרומי עד לשער עיר, כפי שתיאר הנוסע מפיאצ'נצה, נתגלה בחפירות הארכאולוגיות עוד במאה התשע־עשרה.²⁸ הרחוב היה מרוצף בלוחות אבן שגודלם הגיע עד ל-21.5 מטרים. ליד כנסיית השילות הוא ירד במדרגות, הנראות היטב בתכנית.²⁹ סמוך לרחוב, על גבעת עיר

תרשים המחצבה בשער בור ירמיהו (ראו הערה 26)

דוד, נתגלה רובע מגורים. החופרים ייחסו את חורבנו לפלישה הפרסית של 614, אך הוצע גם תאריך 'ימי בניימי' ואפילו ממלוכי לחורבן הרובע.³⁰ לתאריך מאוחר זה אין כל סימוכין

26 B. Pixner, The Pit of Jeremiah Rediscovered? *Christian News from Israel*, vol. 27, 3 (1980), pp. 118-121
 27 במקור אחד, 'חיי קונסטנטינוס', מסופר שהקיסרית הלנה בנתה כנסייה על הבור של ירמיהו. אין לכך סימוכין משום מקור אחר, אך הואיל והמקור הזה מאוחר ביותר ויכול להתאים לימיו של אלמקדסי, כדאי להזכירו. השתמשתי כאן בתרגום של וילקינסון, ראו: J. Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims before the Crusades*, Jerusalem 1977, pp. 202-204.
 ושם, בעמ' 204, סיפור בניית הכנסייה.

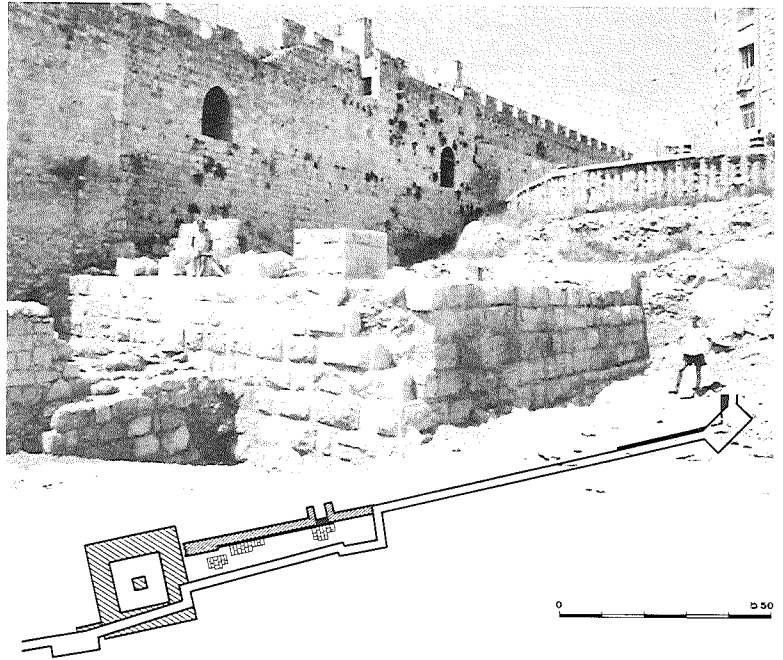
28 F.J. Bliss & A.C. Dickie, *Excavations in Jerusalem, 1894-1897*, London 1898, pp. 140-141 II שם.

29 החלק העליון של הרחוב ראו: קראופוט (לעיל, הערה 19). הרחוב הזה נתגלה גם סמוך לשער האשפות ופורסם על ידי ג'ונס ב-QDAP כדרך הראשון באופן ראשוני. ראו: C. N. Jones, 'Jerusalem: Ancient Street-levels in the Tyropeon Valley within the Walls', QDAP, I, 1932, pp. 97-100. מהפירה זו ניתן להתרשם שהשערים הקודמים לשער האשפות העות'מאני היו ממוקמים מעט מערבה מהשער הנוכחי. על כל פנים השער הוא נקודת מוצא לרחוב במהלכו לעבר ברכת השילות. ראו גם: ברושי (לעיל, הערה 23), עמ' 233-234. על השער ראו: בליס ודייק (לעיל, הערה 28), עמ' 88-96. קניון הקרה אף היא את השער הזה, ראו: K.M. Kenyon, *Digging Up Jerusalem*, London & Tonbridge 1974, p. 269. קניון אף קבעה כי השער נבנה בתקופה הביזנטית, אם כי השרידיים מימי הבית השני כאן משמעותיים, הן בבנייה באבנים בשימוש משני והן בבנייה מקורית מתקופה זו.

30 J. Magness, 'A Reexamination of the Archeological Evidence for the Sasanian Persian Destruction of the Tyropeon Valley', *BASOR*, 287 (August 1992), pp. 67-74

היסטוריים. נראה לי שיש לזהות את השער הנמצא מדרום-מערב ובסמוך לברכת השילוח עם שער בור ירמיהו של אלמקדסי. זוהי דוגמה לשער הנקרא על שם אתר הנמצא בתוך העיר, ושאליו הוא מוביל.

השער הבא שהוזכר אלמקדסי הוא שער אלבלאט. אפשר לתרגם את השם: שער הארמון (פלטיום), שער הריצוף או אפילו שער הכיכר (מרצפות = בלאטא; המילה הערבית באה אולי מהמילה הלטינית פלטה = כיכר). אפשר שהמדובר בארמונות האמיים שנתגלו למרגלות הר הבית³¹ – הללו כנראה כבר לא היו קיימים בזמנו של אלמקדסי, ונותרו רק שרידיהם, כולל רצפתם, ואולי כך הם נחקקו בזיכרוןם של תושבי העיר; רק בתקופה הפאטמית הם נעלמו לגמרי מעל פני השטח.³² יש לחפש את השער הנושא את שם הריצוף סמוך לארמונות, ואם כן השער שהיה ברחוב הראשי ממערב לשער

למעלה: המגדל האיובי החותך את החומה הפאטמית
למטה: החומה הפאטמית הנחתכת על ידי המגדל האיובי, כפי שפרסם נ' אביגד

האשפות של ימינו מתאים לכך. ייתכן גם שהארמון המדובר איננו אחד הארמונות האמיים, אלא ארמונו של פילטוס, שבו נשפט ישו, ואשר היו מראים לעולי הרגל באזור זה בכנסיית סופיה הקדושה, היינו בקרבת הכותל המערבי.³³ יש הסוברים שהשם בלאט שמו של פונטיוס פילטוס,³⁴ אך הצעה זו נראית לי סבירה פחות מן האפשרויות האחרות שציניתי.

שער אֶתִיה (שער התייה או שער מדבר התועים) נמצא, על פי הנחתי בדבר סדר פירוט השערים, ממערב לשער הקודם. כבר שרל קלרמון-גנו הציע לקרוא לשער באב אֶנִיה (ההבדל בין שתי המילים הוא בניקוד הדיאקריטי בלבד), על שמה של כנסיית הַנְאָה הנמצאת בסמוך;³⁵ הכנסייה נתגלתה

31 מ' בן-דב, 'המבנים מתקופת בית אומייה ליד הר-הבית: סקירה מוקדמת', ארץ-ישראל, י [ספר שזר] (תשל"א), עמ' 34-40.

32 ב' מזר, 'פירות ארכיאולוגיות בירושלים העתיקה', ארץ-ישראל, ט [ספר אולברייט] (תשכ"ט), עמ' 173.

33 מקומו של האתר הזה לא נתגלה עד כה. כנסיית סופיה הקדושה נראית היטב במפת מידבא, באזור רחבת הכותל של ימינו. לגלגולי האתר בתקופה הביזנטית ראו: ונסן ואבל (לעיל, הערה 4), עמ' 571-576. הכנסייה מופיעה במפת מידבא ליד הקרדו המזרחי; ראו: שם, עמ' 924. החל מהתקופה הצלבנית הראו את המקום בצפון העיר.

34 צפירי (לעיל, הערה 4), עמ' 153.

35 לפירוש השם ראו: Ch. Clermont-Ganneau, *Recueil d'Archéologie Orientale*, II, Paris 1898, pp. 150-154. ולהצעתו לשינוי השם מאֶתִיה לאֶנִיה ראו: שם, ג, 1900, עמ' 56.

בחפירות הארכאולוגיות,³⁶ וסמיכותה לקרדו ולמקום היפגשו עם חומת העיר ברורה. אין ספק שהיה כאן שער בחומה הקצרה, ושמעבר לו – דרומה – נמשך הרחוב עד לחומה הארוכה.³⁷ במקום המפגש של הקרדו עם החומה נבנה בתקופה האיובית מגדל גדול, שיסודותיו מגיעים ככל הנראה עד לסלע.³⁸ בניית המגדל הרסה כל מבנה שהיה במקום קודם לכן, ועל כן אין אפשרות לאתר את השער הנזכר אצל אלמקדסי, אם כי מקומו ברור.

הבעיות העיקריות בזיהוי זה הן מועד חורבנה של כנסיית הנאה והשאלה אם עדיין היה זכרה טבוע בתודעתם של תושבי ירושלים בימי אלמקדסי. בשל זיהוי לא נכון של כנסיית הנאה בטקסט הידוע בשם 'רשימת בתי האל והמנזרים' (Commematorium de Casis Dei vel Monasterii),³⁹ מקובל היה לקבוע שנהרסה ברעידת האדמה של שנת 747. במקור זה, שהוא משנת 808, מצוינת כנסיית מרים החדשה שבנה יוסטינינוס (=נאה, Sancta Maria Nova). היא מופיעה במקום חמישי ברשימה, ואילו קרוב לסוף הרשימה, במספר 52, מוזכרת כנסיית מרים שנהרסה ברעידת אדמה המיוחסת לשנת 747. בשל גודלה של הכנסייה המצוין שם נטו לזהותה עם הנאה (אם כי לפני, במספר 51, מופיעה כנסיית קבר מרים), ועל כן קבעו את תאריך ההרס שהוזכר.⁴⁰ אולם בפירושו של דניאל אלקומיסי לספר דניאל, שנכתב בשנת 900 לערך, זמן לא רב לפני ימי אלמקדסי, ושנשתמר בגניזה הקאהירית, נאמר: 'מעוז מדינת ירושלים מדינת המקדש והסירו התמיד, תמיד של ערלים ונתנו השיקין צליב ונקוס וכניסה אלנייה משומם...'⁴¹ על פי עדותו של אלקומיסי כנסיית הנאה נהרסה אפוא בעת הכיבוש המוסלמי, ומסתבר שמאחר שהייתה המבנה היחיד בעיר שנהרס אז נשמר זכרה שנים רבות. גם השער הזה נקרא אפוא על שמו של אתר בתוך העיר הסמוך אליו, ולא על שם המקום מחוץ לעיר שאליו הוביל.

שער צהיון (ציון) הוא האחרון מבין שעריה הדרומיים של העיר שציינ אלמקדסי. הדרך אליו יוצאת משער הנאה, ברחוב המהווה המשך לקרדו שבתוך העיר.⁴² בקצהו של אותו רחוב נתגלו שרידיו של שער קדום שהתקיים בשלבים אחדים, עוד מימי הבית השני.⁴³ בסיכום החפירה

36 ראו: אביגד (לעיל, הערה 12); N. Avigad, 'A Building Inscription of the Emperor Justinian and the Nea in Jerusalem', *IEJ*, 27 (1977), pp. 145-151

37 ברושי (לעיל, הערה 23). הרחוב נתגלה בחלקו על ידי ז'רמה-דירן ובהלקו על ידי בליס ודיקי, ראו: J. Germer-Blé, 'La maison de Caïphe et l'Eglise Saint-Pierre à Jérusalem', *RB*, 11 (1914), pp. 244-245 (לעיל, הערה 28), עמ' 52-53.

38 אביגד (לעיל, הערה 12), עמ' 251-255.

39 טובלר ומוליבנייה (לעיל, הערה 24), עמ' 301-305.

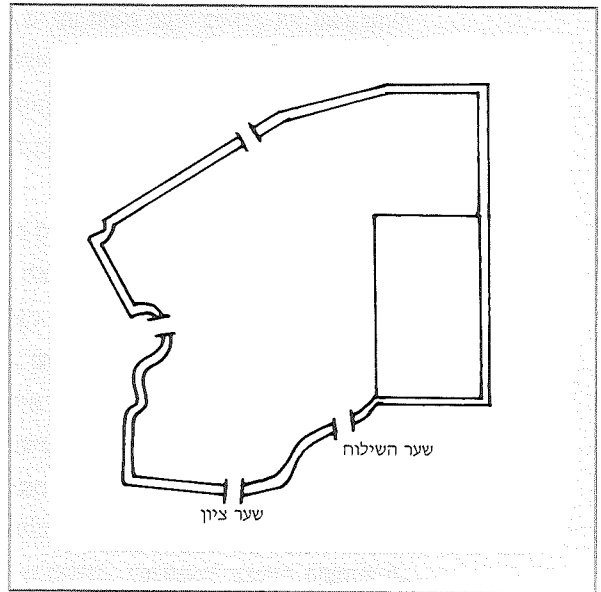
40 וילקינסון (לעיל, הערה 27), עמ' 166. זו אחת הדוגמאות לקביעת תאריך זה להרס הכנסייה. וראו לעניין זה גם: גיל (לעיל, הערה 4), עמ' 364.

41 ראו: ח' בן-שמאי, 'שרידי פירוש דניאל לדניאל אל-קומיסי כמקור היסטורי לתולדות ארץ-ישראל', שלם, ג (תשמ"א), עמ' 303. אינני מסכים לדעתו של בן-שמאי שהשם תיה לשער נובע מהאפשרות שאלמקדסי לא ידע מה פירוש ניה. נראה שדמיון האותיות הוא מקור הטעות ולא סיבה מהותית יותר. והרי ציינתי לעיל את קרבת הזמן בין אלקומיסי לאלמקדסי. לתולדות הכנסייה ראו גם: ונסן ואבל (לעיל, הערה 4), עמ' 914-917; רבות מהמסקנות הארכאולוגיות המובעות שם אינן רלוונטיות כיום.

42 בליס ודיקי (לעיל, הערה 28); וכן: ברושי (לעיל, הערה 23).

43 בליס ודיקי (שם), עמ' 16-20. למחקר חדש על השער ראו: ב' פיקסנר, ש' מרגלית וד' הן, ח"א, עב (אוקטובר

המהודשת הציץ פְּרָגִיל פִּיקסנר שהשער והחומה כאן ננטשו בסוף התקופה האמיית, וזאת בהנחה שירושלים הוזנחה על ידי השליטים המוסלמים לאחר נפילת בית אמייה. הוא ציין כי סמוך להפירה נמצאו מספר מטבעות משלהי בית אמייה.⁴⁴ אשר לשימוש האחרון בשער, לפי דרך השתלבותו בחומת העיר המאוחרת, כפי שהיא נראית בתכניות של פרדריק ג' בליס וארציבלד קמבל דיקי, אפשר להניח שהשער התקיים עד נטישתה של החומה הארוכה. לאחר שהחומה הארוכה נהרסה, בשנת 1033, נותרה החומה הקצרה ובה שני שערים בלבד: שער ציון, שנקרא עד אז שער א־נִיָה, ושער השילוח, שנקרא עד אז באב אלבלאט.⁴⁵

שערי החומה הדרומית על פי מקורות מן הגניזה הקאהירית

הצעתי לזיהוי השערים הדרומיים של ירושלים שפירט אלמקדסי מוצאת אישוס מטקסטים מן הגניזה הקאהירית הנוגעים בטופוגרפיה של ירושלים.

תוואי חומות העיר לאחר רעידת האדמה של שנת 1033

'תפילות השערים'

חיבור פופולרי זה כלל רשימה של שערים שעל ידם עולי הרגל מתפללים, ואין בידינו לתארכו בדיוק.⁴⁶ השער הראשון המוזכר ברשימה הוא שער הכוהן, והוא זוהה עם השער הכפול שכדרום הר הבית.⁴⁷

(1979), עמ' 28-29; עז (אוקטובר 1981), עמ' 26-27, ושם נזכרים שרידים מן התקופה האמיית שנתגלו מעל לשלב האחרון של השער; פ-פא (חשוון תשמ"ג), עמ' 30-31. בדות האחרון מבין השלושה ציינו החופרים שבקרבת השער נתגלתה רצפה מהתקופה הערבית המאוחרת, אם כי הטילו ספק בתאריך זה. עד שלא תפורסם החפירה, קשה לקבוע באיזו תקופה השתמשו לאחרונה בשער. וראו ההערה הבאה.

B. Pixner, D. Chen, S. Margalit, 'Mount Zion: The "Gate of the Essenes" Reexcavated', ZDPV, 105 (1989), pp. 85-95. לסיכום היסטורי של החפירה ראו: B. Pixner, 'The History of the "Essene Gate" Area', שם, עמ' 104-96.

45 ראו לעיל, הערה 20.

46 ע' פליישר, 'לעניין תפילתם של עולי הרגל על שערי ירושלים', הנ"ל, מ"ע פרידמן וי' קרמר (עורכים), משאת משה: מחקרים בתרבות ישראל וערב מוגשים למשה גיל, ירושלים תשנ"ה, עמ' 298-327. יש בידינו כיום עשרה כתבייד של הטקסט הזה, ותפוצתו נותנת לו תוקף רב ביותר. לדעת פליישר השערים אינם שערי הר הבית אלא שערי העיר, והוא אפילו העלה את האפשרות שכל השערים היו דמיוניים; ראו: שם, עמ' 320-323. דעתו אינה נראית לי בייחוד לאחר חשיפתו של הכותל המערבי לכלל אורכו, השיפה שפתרה בעיות טופוגרפיות בירושלים במאה העשירית והאחת-עשרה. לזיהוי כל השערים הנזכרים ברשימה ראו: ד' בהט, 'לזיהוי שערי הר הבית בתקופה המוסלמית הקדומה וה"מערב"', קתדרה, 106 (טבת תשמ"ג), עמ' 62-86.

47 א' ריינר, 'לשאלת שער הכהן ומקומו', תרביץ, נו (תשמ"ז), עמ' 279-290. להצעה שהשער הזה היה בצד מזרח

לכאורה השער הזה יכול להיות גורם חשוב בקביעת מועד הטקסט ומצב חומות ירושלים בתקופתו, הואיל והוא היה בתוך העיר בעת שגבולה היה החומה הארוכה, והוצא אל מחוץ לעיר עם נטישתה של חומה זו וצמצום תחומה של העיר לתוך החומה הקצרה.⁴⁸ כמו ב'מדריך ירושלים' שיוזכר להלן, אין בכל כתבי-היד של החיבור תיאור של מעבר דרך חומה כאשר עולה הרגל הבא לעיר עובר מרכס הר הזיתים והר הצופים לעבר השער הראשון המוזכר בטקסט. מעבר כזה היה הכרחי כאשר חומת העיר הייתה החומה הארוכה, הואיל וכאמור השער הראשון המוזכר בכל כתבי-היד הוא שער הכוהן.⁴⁹ אך גם במעבר בצפון הר הבית אל תוך העיר היה צורך לעבור חומה, וגם מעבר כזה אינו מוזכר. לפיכך אין בהקטנת העיר עקב ביטול החומה הארוכה משום הוכחה למועד כתיבת כתבי-היד של 'תפילות השערים'.

מכתב הגאון שלמה בן יוסף הכהן

טקסט זה, המתוארך לשנת 1025 לערך, קושר את שער הכוהן לשכונת היהודים.⁵⁰ קישור זה היה אפשרי רק עד 1033, שהרי לאחר מכן הועתקה השכונה היהודית לצפון-מזרח העיר.⁵¹ קשר זה מופיע בטקסט נוסף. במכתב מראשית המאה האחת-עשרה, דהיינו לפני צמצום שטח העיר, נאמר: 'אחיך בני הרבנים אשר בשער הכהן שוכנים'.⁵² משני הטקסטים הללו אפשר ללמוד שלפחות עד ראשית הרבע השני של המאה האחת-עשרה עדיין הייתה השכונה היהודית ליד שער הכוהן, דהיינו בדרום הר הבית, שהיה תחום בתוך העיר.

'מדריך ירושלים'

משה גיל תיארך חיבור זה למאה האחת-עשרה ואילו יוסף ברסלבסקי תיארכו למהצית הראשונה של המאה העשירית.⁵³ התאריך המוקדם יותר נראה לי יותר, אף שבטקסט לא נזכר מעבר דרך חומה.

ראו: מ' הירשמן, 'שער הכהן ועלייתו לרגל של אליהו בן מנחם, שרבובי מסורות של ימי הביניים במדרשי חו"ל', שם, נה (תשמ"ו), עמ' 217-227. הצעתו של הירשמן ששער הכוהן היה בכותל המזרחי נראית לי לא סבירה ולו רק מפני שאין לנו שום ידיעה ממקור כלשהו על שער בכותל המזרחי מלבד שער הרהמים (המופיע גם הוא בתפילות השערים). ראו גם: גיל (לעיל, הערה 4), עמ' 523; וכן: י' פראוור, 'גלגולי השכונה היהודית בירושלים בתקופה הערבית', ציון, יב (תש"ז), עמ' 139-141.

48 איננו יודעים מה היה תוואי החומה הקצרה באזור שמדרום או מדרום-מערב להר הבית. מוזר סבר שגילה את החומה הקצרה בקטע שבו הייתה סמוכה לפינה הדרומית-מערבית של הר-הבית; ראו: ב' מזר, 'ההפירות הארכיאולוגיות ליד הר-הבית: סקירה שניה, עונות תשכ"ט-תשל"ל', ארץ-ישראל, י [ספר שזר] (תשל"א), עמ' 22 ולוח יא. אך עוזרו טען שלא נתגלתה כל חומה צלבנית באזור ההוא, ראו: מ' בן-דב, 'הפירות הר הבית, ירושלים 1982', עמ' 347-348. מלבד מה שתיאר מזר לא נתגלתה שום חומת עיר, למרות החפירות הרבות שנערכו מדרום להר הבית.

49 פליישר (לעיל, הערה 46), עמ' 307. לדבריו שם: 'לפי מה שראינו, בא הצליין אל השער הזה מצד מזרח, אחרי היכנסו לעיר [ההדגשה שלי, ד"ב]'.
50 גיל (לעיל, הערה 4), ב, עמ' 83, תעודה 49.

51 פראוור (לעיל, הערה 47), עמ' 136-148. להערכת השכונה היהודית ראו: שם, עמ' 147-148. לדיון על שכונת היהודים ראו גם: גיל (שם), א, עמ' 519-524.

52 ספר הישוב, ב, עמ' 28, מס' 57, הטקסט, כ"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים, ENA 2804, לפי J. Man, *Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimids*, II, New York 1970 (repr.), p. 179. מאן תיארך את כתבי-היד לשנים 1024-1029.

53 'ברסלבי (ברסלבסקי)', 'מדריך ירושלים מן הגניזה הקאהירית', ארץ-ישראל, ז [ספר מאיר] (תשכ"ד), עמ' 69-80; גיל (לעיל, הערה 4), ב, עמ' 3-7, תעודה 2.

תיאור חומות הר הבית בחיבור זה עובר מהכותל הדרומי אל הכותל המזרחי. עם זאת היעדר אוכרו של השער היחיד כאן מעיד שהתעודה קודמת לשנת 1033, הואיל והשער הזה הותקן אחרי אותה שנה, עם שיקום הכותל הדרומי. השער המשולש והשער היחיד נבנו כחלק משיקום חומות העיר וחומות הר הבית בעקבות רעידת האדמה של שנת 1033. הם נבנו באותה טכניקה ובאותו סגנון, וברור שתאריך בנייתם זהה. אך בעוד שהשער המשולש הוא שער קדום ששוקם, הרי השער היחיד נבנה אז לראשונה.⁵⁴ אפשר שהשער החדש הזה לא נראה לכותב המדריך חשוב די הצורך להזכירו.

מכתב אבון בן צדקה

המכתב מתוארך לשנת 1064,⁵⁵ לאחר צמצום שטח העיר, כאשר בצד דרום נותרו שני שערים שהיו בחומה הדרומית. ייתכן ששני שערים אלה היו באותו מקום שבו היו שני שערי החומה הזאת עוד כששימשה חומה פנימית לעיר.⁵⁶ שני השערים, שער השילוח (בלשון המכתב באב סלואן) ושער ציון (באב צהיון), אינם יכולים להיות קרובים זה לזה או להימצא באותו רחוב, כמו שהיו השערים לפני 1033, ולכן ברור ששני השערים היו בקצוות שונים של החומה הקצרה – והרי עין סלואן והר ציון רחוקים זה מזה ושמותיהם מעידים על הריחוק שביניהם.

★

מן האמור לעיל נראה שהמקורות השונים מעידים שהחומה הארוכה בוטלה, וששטח העיר הוקטן במאה האחת-עשרה ולא במאה העשירית. גיל ציטט למשל את הטקסט של יחיא אבן סעיד וסיכם שאין שום הוכחה שכנסיות הר ציון היו מחוץ לחומה, וכן שאין הוכחה שהשכונה היהודית עברה לצפון העיר.⁵⁷ אולם הוא לא פתר את הבעיה של כינוי השכונה שבצפון ירושלים במקורות צלבניים בשם Juiverie, וכן לא הסביר את תיאור כיבוש העיר בשנת 1099 מדרום על ידי ריימון מסן ז'יל. בעיית החומה הדרומית אינה נזכרת במקורות, אם כי מדובר בהם באופן כללי על שיקום החומה לאחר רעידת האדמה. לימוד כל הבעיות הללו יאפשר זיהוי נכון של שערי העיר בתיאורו של אלמקדסי וכן הבנה טופוגרפית של המקורות מהגניזה מן המאה האחת-עשרה.

54 ראו לעניין זה לאחרונה: בהט (לעיל, הערה 46), עמ' 74-75.

55 ראו לעיל, הערה 20.

56 לדעה שונה ראו: גיל (לעיל, הערה 4), עמ' 531. לא ברור לי לפי מה פסק ששני השערים המוזכרים באותו טקסט היו בחומה הארוכה דווקא. שער השילוח הוא השער הנמצא במקומו של שער גוב ירמיהו, ואילו שער ציון נמצא במקומו של שער ניה.

57 מ' גיל, 'ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (638-1099) מילואים, הערות, תיקונים', תעודה, ז (תשנ"א), עמ' 281-345, וראו שם, עמ' 290-291, בעניין חומות ירושלים.